

Пряма дія норм Конституції України: від принципу — до практичного застосування

ЛЮБОМИР ІВАНОВИЧ ЛЕТНЯНЧИН

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна

Анотація: Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції відіграють ключову роль в реалізації принципу прямої дії норм Конституції України. Робота присвячена дослідженню проблем конституціоналізації принципу прямої дії норм Конституції України. Автором проаналізовано юридичні позиції Конституційного Суду України щодо означеної проблеми. Звернено увагу на непослідовність позиції органу конституційної юрисдикції щодо прямої дії конституційних норм. Автор акцентує увагу на тому, що вказаний принцип має обмежену дію і стосується головним чином положень щодо прав і свобод людини і громадянина. Схвалені парламентом нові процесуальні кодекси, які запроваджують новелу щодо безпосереднього застосування норм Конституції України судами загальної юрисдикції, в цілому сприймаються позитивно. В результаті дослідження наведено авторську характеристику конституційно-правового механізму прямої дії норм Конституції України.

Ключові слова: пряма дія норм Конституції України, Конституційний Суд України, конституціоналізація, конституційна скарга, процесуально-процедурний механізм.

Прямое действие норм Конституции Украины: от принципа — к практическому применению

ЛЮБОМИР ИВАНОВИЧ ЛЕТНЯНЧИН

кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного права Украины
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
г. Харьков, Украина

Аннотация: Конституционный Суд Украины и суды общей юрисдикции играют ключевую роль в реализации принципа прямого действия норм Конституции Украины. Работа посвящена исследованию проблем конституционализации принципа прямого действия норм Конституции Украины. Автором проанализированы юридические позиции Конституционного Суда Украины касательно обозначенной проблемы. Обращено внимание на непоследовательность позиции органа конституциональной юрисдикции касательно прямого действия конституционных норм. Автор акцентирует внимание на том, что указанный принцип имеет ограниченное действие и касается, главным образом, положений о правах и свободах человека и гражданина. Одобрённые парламентом новые процессу-

альные кодексы, внедряющие новеллу непосредственного применения норм Конституции Украины судами общей юрисдикции в целом воспринимаются положительно. В результате исследования приведена авторская характеристика конституционно-правового механизма прямого действия норм Конституции Украины.

Ключевые слова: прямое действие норм Конституции Украины, Конституционный Суд Украины, конституционализация, конституционная жалоба, процессуально-процедурный механизм.

Direct Action of Norms of the Constitution of Ukraine: from Principle to Practical Application

LYUBOMIR I. LETNYANCHIN

Candidate of Juridical Science, Associate Professor, Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

Abstract: The Constitutional Court of Ukraine and the courts of general jurisdiction play a key role in the implementation of the principle for direct action of the norms of the Constitution of Ukraine. The work is devoted to the study of the constitutionalizational problems of the principle for direct action of the norms of the Constitution of Ukraine. The author analyzes the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the mentioned problem. Attention is drawn to the inconsistency of the position of the authority of constitutional jurisdiction regarding the direct operation of constitutional norms. The author draws attention to the fact that this principle has a limited effect and concerns mainly provisions on the rights and freedoms of man and citizen. The new procedural codes approved by the parliament and introducing the novel of direct application of the norms of the Constitution of Ukraine by the courts of general jurisdiction are generally perceived positively. As a result of the research, the author's characteristic on the constitutional and legal mechanism of the direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine is given.

Key words: direct effect of norms of the Constitution of Ukraine, the constitutional Court of Ukraine, courts, constitutionality, rights, freedoms and duties of man, constitutional claim.

Вступ

Згідно з частиною третьою статті 8 Основного Закону України норми Конституції України є нормами прямої дії, відповідно звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Цей фундаментальний принцип ліберально-демократичної конституції, вперше запроваджений із прийняттям 28 червня 1996 року

Конституції України, усе ще залишається малодослідженим і дискусійним у науці конституційного права України та проблемним у практичній реалізації.

Резонанс, що був викликаний несподіваною пасивністю, бездіяльністю Конституційного Суду України (далі – Суд), який близько року з дня набрання чинності змін до Конституції України щодо правосуддя так і не розглянув жодної конституційної скарги, посилаючись на

відсутність нового закону про Конституційний Суд України, в якому мали бути визначені порядок звернення з конституційною скаргою, умови прийнятності та процедура її розгляду, з новою силою актуалізував означену проблему. Вона навіть стала предметом фахового обговорення в Суді, який 23 червня 2017 року провів науково-практичний семінар з питань судового захисту прав і свобод людини і громадянина на основі прямої дії норм Конституції України за наявності або відсутності відповідного законодавчого врегулювання. Примітно, що на захід були запрошені й завідувачі кафедр конституційного права провідних університетів і юридичних факультетів юридичного профілю, що вказувало на важливість викладання відповідної теми студентам.

Нам видається, що саме орган конституційної юрисдикції у цій ситуації мав стати прикладом послідовності і передбачуваності поведінки (про що йтиметься нижче), а також своєрідним еталоном правильного (зразкового) практичного застосування принципу прямої дії норм Конституції України. Особливо у світлі судової реформи і прийнятих Верховною Радою України 3 жовтня 2017 року та підписаних Президентом України 23 листопада 2017 року нових процесуальних кодексів, які в контексті нашої проблеми запровадили низку новел, що потребують осучаснення усталених підходів щодо прямої дії норм Конституції України, зокрема, при здійсненні правосуддя. Так, тепер судді матимуть змогу безпосередньо застосовувати Конституцію України, якщо дійдуть висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Консти-

туції України (для прикладу, дивись статтю 7 нового Кодексу адміністративного судочинства України). Метою цієї наукової публікації є визначення проблем, пов'язаних із доктринальним розумінням і практичним втіленням принципу прямої дії норм Конституції України.

Теоретичне обґрунтування

Пряма дія норм конституції є категорією багатоаспектною і розглядається, зокрема, як елемент принципу верховенства права [4], як юридична властивість Конституції України [3; 5], як конституційний принцип або принцип конституційного ладу. Автору вже доводилося висловлюватися щодо проблеми прямої дії норм Конституції України [6], але нові, так би мовити, обставини, та накопичені знання спонукали ще раз повернутися до цієї проблеми. Для ретельного аналізу означеної проблеми автором використано сукупність як загальнонаукових, так і спеціальних методів і способів наукового пізнання. Досліджувалася практика конституційного визначення (конституціоналізація) принципу прямої дії норм конституції в конституційних актах зарубіжних країн, зміст принципу прямої дії норм конституції, практика діяльності суду, включно із сформульованими ним юридичними позиціями, та судів загальної юрисдикції із втілення його в життя. Як слушно зазначає Л. В. Головка, західна юридична література з цього питання при уважному ознайомленні виявляється не така багата, як може здатися на перший погляд. При спробах виявити науковий аналіз поняття «пряма дія Конституції», наприклад, у новітній літературі Франції і США (двох символах

сучасного конституціоналізму) нас чекає швидше розчарування. В цілому правова система США є *архетипом* тих правових систем, де Конституція має пряму дію, причому не на рівні лозунгу, а за посередництвом сконструйованого у 1803 р. (легендарне рішення Верховного суду США у справі Мербері проти Медісона (*Marberí v. Madison*)) чіткого процесуального механізму *judicial review*. У Франції ж існує прямо протилежний підхід: ні суди загальної юрисдикції, ні адміністративні суди не мають там права безпосередньо застосовувати Конституцію і здійснювати будь-які форми конституційного контролю при розгляді конкретних кримінальних, цивільних чи адміністративних справ [7]. Принцип прямої дії норм конституції дістав безпосереднє визначення в Конституції ФРН 1949 р. (ст. 1), конституціях деяких постсоціалістичних держав (ст. 5 Конституції Республіки Болгарія 1991 р.; глава 3 розділу II Конституції Республіки Македонія 1991 р.; ст. 15 Конституції Республіки Словенія 1991 р.; ст. 8 Конституції Республіки Польща 1997 р.), конституціях окремих пострадянських країн (ст. 15 Конституції Естонської Республіки 1992 р.; ст. 6 Конституції Литовської Республіки 1992 р.; ст. 15 Конституції Російської Федерації 1993 р.; ст. 112 Конституції Республіки Білорусь 1994 р.; ст. 8 Конституції України 1996 р.).

Результати та обговорення

Підходи до розуміння прямої дії норм Конституції

На глибоке переконання автора пряма дія Конституції України адресована передусім звичайній людині і дозволяє

їй вимагати у держави забезпечення можливості скористатися нормою, включеною в текст Конституції, а держава зобов'язана виконати цю вимогу. Адже згідно зі ст. 3 Основного Закону України саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави. При цьому ключова роль в утвердженні прямої дії Конституції належить суду, звернення до якого за захистом саме конституційних прав і свобод гарантується (частина третья статті 8 Конституції). На думку В. В. Речицького, пряма дія Конституції означає, що реалізація Основного Закону має бути забезпечена як за наявності, так і за відсутності опосередкованого законодавства. Причому навіть тоді, коли про таке опосередковане законодавство (закони) прямо говорить Конституція України. Якщо немає відповідного процедурного закону, треба вчиняти необхідні дії на основі Конституції. «Прямо» – означає *без посередника* на рівні закону [8]. У свою чергу, на думку Л. С. Головка, «пряма дія Конституції означає право судів відмовитися при розгляді конкретних спорів від застосування в матеріально-правовому і процесуальному смислах відповідних законодавчих (нормативно-правових) приписів через їх суперечливість, на думку судів, положенням Конституції. Виявивши подібне протиріччя за власною ініціативою або за клопотанням сторін, суд напряму плумачить і застосовує Конституцію, навмисно і правомірно усуваючи законодавчу (нормативно-правову) прокладку, яка у звичайній ситуації відділяє його від Конституції» [7].

Утім питання про обсяг (межі) дії принципу прямої дії конституційних норм усе ще залишається дискусійним. У вітчизняній юридичній (конституційній) літературі склалися два підходи (позиції) – широкий і вузький. Так, автори фахового науково-практичного коментаря до цивільного законодавства України обстоюють широку трактовку, наголошуючи на тому, що «не можна стверджувати, що, оскільки у ч. 3 ст. 8 Конституції гарантується звернення до суду безпосередньо на підставі Конституції для захисту прав і свобод людини і громадянина, то і попереднє положення цієї частини про те, що норми Конституції є нормами прямої дії, стосується тільки положень Конституції, що встановлюють права та свободи людини і громадянина. Отже, ч. 3 ст. 8 Конституції надає значення норм прямої дії всім нормам, які формулюються в Конституції України» [9]. Широкого підходу додержується і суддя Конституційного Суду Російської Федерації В. О. Лучин [10].

У свою чергу, ідеолог та архітектор конституціоналізації принципу верховенства права С. П. Головатий у коментарі до ст. 8 Конституції України виявився палким прихильником вузького підходу. Він наполягає на тому, що: 1) нормами прямої дії в Конституції є винятково лише ті норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина; 2) звернення до суду безпосередньо на підставі конституційних норм прямої дії гарантовано лише для захисту прав і свобод людини і громадянина, а не для їх обмеження; 3) звертатися до суду на підставі конституційних норм прямої дії можуть лише приватні особи, а не

органи державної влади чи їх посадові особи [11]. Слід зазначити, що в усіх згадуваних вище конституціях ідея про пряму дію конституційних норм так чи інакше стосувалася саме прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України і пряма дія норм Конституції України

Цікавою, хоч і безсспірною, в цьому сенсі, є позиція органу конституційної юрисдикції в Україні. Суд схильний розглядати усі норми Конституції України, в тому числі й ті, які присвячені статусу спеціальних суб'єктів – органів публічної влади та їх посадових осіб, специфічних суб'єктів владних повноважень – такими, що мають пряму дію. Так, у Рішенні від 28 березня 2001 р. №2-рп / 2001 (справа про позачерговий розгляд законопроектів) звертається увага на те, що відсутність законодавчої процедури розгляду невідкладних законопроектів «не може бути підставою для невиконання вимог частини другої статті 93 Конституції України, оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії (частина третя статті 8 Конституції України)» (абз. 6 п. 3 мотивувальної частини). Рішенням від 25 січня 2009 р. №2-рп/2009 Суд надав положенням Конституції України, якими встановлені повноваження Президента України та інших суб'єктів зовнішньополітичної діяльності, характеру норм прямої дії (абз. 6 п. 3.1 мотивувальної частини). У Рішенні від 25 червня 2008 р. №12-рп / 2008 (справа про перебування народного депутата у депутатській фракції) зазначається, що питання дострокового припинення повноважень народного депутата України повинні

вирішуватися виходячи з положень ч. 3 ст. 8 Конституції України (пряма дія конституційних норм) та відповідних положень чинного законодавства. Обов'язковими елементами для припинення повноважень народного депутата України є наявність хоча б однієї підстави, передбаченої ч. 6 ст. 81 Конституції України, та рішення вищого керівного органу цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) (абз. 2 п. 6.1 мотивувальної частини). Останнє рішення дозволило скористатися нормами Конституції України як нормами прямої дії специфічному суб'єкту владних повноважень – вищому керівному органу політичної партії – при вирішенні питання про дострокове припинення повноважень народних депутатів, які вийшли із складу фракції. При цьому зігноровано було вимогу про те, що процедура вирішення такого питання має бути врегульована законом.

Утім заради справедливості треба визнати, що діяльність органу конституційної юрисдикції була головним чином спрямована на впровадження в життя прямої дії конституційних норм саме щодо конституційних прав і свобод людини і громадянина. Вже хрестоматійним стає посилання на рішення Суду від 19 квітня 2001 р. № 4-рп / 2001 (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання): «Згідно з частиною третьою статті 8 Конституції України норми Конституції України є нормами прямої дії. Вони застосовуються безпосередньо незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові

акти» (абз. 2 п. 2 мотивувальної частини). «Відповідно до Основного Закону України положення “кожен має право на правову допомогу” (частина перша статті 59) є нормою прямої дії (частина третя статті 8), і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації. Це стосується, зокрема, і права свідка на отримання правової допомоги під час допиту у кримінальному процесі та права особи у разі надання нею пояснень у державних органах» (абз. 1 п. 4 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 р. № 23-рп / 2009 (справа про право на правову допомогу). І, з останнього: «Пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо. Законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст. Закони України та інші нормативно-правові акти застосовуються лише у частині, що не суперечить Конституції України» (абз. 2 підп. 2.1 п. 2 Рішення Суду від 8 вересня 2016 р. № 6-рп).

Але найяскравішим прикладом відданості Конституційного Суду ідеалам прав і свобод людини стало Рішення від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп у справі про набуття чинності Конституцією України. Всупереч позиції Верховного Суду України, який відмовив громадянину О. Л. Барабашу у захисті його виборчих прав, через відсутність на момент подання скарги права на судовий захист,

оскільки «конституційні норми не могли бути застосовані у вирішенні питання про прийняття відповідної скарги у зв'язку з тим, що Конституція України була опублікована 13 липня 1996 року», Суд інтерпретував права і свободи людини, втілені Конституцією як безпосередньо діюче право і водночас джерело самої Конституції України, реалізація якої в цій частині мала пряий характер. Така трактовка Конституції України відповідала класичним уявленням про верховенство права, відповідно до якого права людини є джерелом, а не наслідком Конституції. Відомо, що зміст принципу верховенства права було вперше викладено у 1885 р. професором школи права Оксфордського університету А. Дайсі в його роботі «Основи державного права Англії: введення у вивчення англійської конституції». Базовим елементом цього принципу була ідея правління на основі права, що зумовлювала у свою чергу ідеї про: а) заперечення свавільної влади; б) утвердження формальної рівності усіх перед законом; в) похідний характер конституції від природних прав, які є невід'ємними від людини і невідчужуваними від неї. Правління на основі права передбачала не лише проголошення прав людини ціннісним абсолютом, а й створювала систему їх гарантій через інститут незалежного від влади правосуддя у конкретних справах. А. Дайсі стверджував, що «там, де право на особисту свободу є наслідком виведених з конституції принципів», цілком може статися так, «що це право може бути призупинено або взагалі відібрано».

На цьому тлі пасивність Суду з розгляду конституційних скарг виглядає

щонайменше непослідовною. Та, крім того, 29 березня 2017 р., з відповідним дублюванням 5 квітня 2017 р. (тобто через півроку після набуття чинності змін до Конституції України щодо правосуддя) на офіційному веб-сайті Суду з'явилося повідомлення, зміст якого хоч якось виправдовував такий стан справ. Головна ідея повідомлення зводилася до того, що «розгляд конституційних скарг у Конституційному Суді України розпочнеться після внесення Верховною Радою України змін до Закону України «Про Конституційний Суд України», якими будуть визначені вимоги до конституційної скарги та процедура її розгляду». Аргументи можливості розгляду конституційних скарг за відсутності спеціального закону наведені у змістовній науковій статті професорів В. В. Лемака та О. В. Петришина [12]. Власне оцінка позиції Суду щодо конституційної скарги стала своєрідним лакмусовим папірцем, який показав настрої, які панують у науковому середовищі та в Суді на предмет реалізації принципу прямої дії норм Конституції України. Наукова спільнота та судді Суду, вихідці з науки, солідарні у баченні природи Конституції як захисника прав і свобод людини і громадянина. Отже, у своїх публікаціях активно закликали до впровадження конституційної скарги [12–15]. Судді Суду, вихідці з суддівського середовища, наполягали на необхідності дочекатися прийняття закону, який би визначив порядок звернення з конституційною скаргою, умови прийнятності та процедура її розгляду [2; 16]. Схоже, перемогла саме позиція останніх.

Суди і пряма дія норм Конституції України

Цілком логічно, що ключову роль у реалізації принципу прямої дії норм Конституції України Основний Закон відвів судовій владі (ч. 3 ст. 8). Слід зазначити, що принцип прямої дії конституційних норм не був властивий правотворчій і правозастосовній практиці радянського періоду [17]. Проблеми з його розумінням і практичним втіленням у життя спонукали свого часу Верховний Суд України майже одразу після прийняття Конституції України надати відповідні керівні роз'яснення. Постанова Пленуму Верховного Суду України №9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» вперше в історії українського судочинства визначила, в яких саме випадках суд зобов'язаний безпосередньо застосовувати норми Конституції України. Вказана постанова була своєрідною калькою з Постанови Верховного Суду Російської Федерації від 31 жовтня 1995 р. «Про деякі питання застосування судами Конституції Російської Федерації при здійсненні правосуддя». Остання на той час справляла вельми позитивне враження, оскільки втілювала прогресивні уявлення про конституцію як акт прямої дії і зобов'язувала суди у всіх необхідних випадках при розв'язанні юридичних спорів застосовувати саме конституцію. Однак із часом і практика, і навіть наукова доктрина розпочала «трансформацію від визнання фізичних осіб суб'єктами конституційної норми прямої дії до закріплення таких прав лише за суб'єктами владних повноважень», що в кінцевому рахунку поступово при-

звело до посилення тоталітарних засад [8]. «Логічним завершенням епопеї, пов'язаної з формальним співіснуванням в Росії американської і французької (континентальної) моделей конституційного контролю, тобто з безпосереднім застосуванням усіма судами Конституції РФ, стала постанова Пленуму Верховного суду РФ від 16 квітня 2013 р., якою було внесено зміни до постанови Пленуму Верховного суду РФ від 31 жовтня 1995 р.» [7]. Нова редакція від 16 квітня 2013 р. постанови Пленуму Верховного суду від 31 жовтня 1995 р. означає не заміну одних форм прямої дії Конституції РФ на інші, а зовсім інше: *м'яке і дипломатичне визнання неможливості прямої дії Конституції РФ як такої*. Коло замкнулося. Знадобилося 20 років для того, щоб шляхом спроб і помилок зрозуміти, що в рамках інституційної логіки вітчизняної правової системи континентального типу, архетипом яких є французька правова система, Конституція РФ не може бути актом прямої дії в юридичному сенсі цього поняття, а суди (крім Конституційного) не повинні здійснювати контроль законів на предмет їх конституційності при розгляді конкретних справ. Щодо цього нову редакцію постанови Пленуму Верховного суду від 31 квітня 1995 р. можна лише вітати. Власне цей аналіз є яскравою ілюстрацією того, якою дорогою могла піти вітчизняна теорія і практика прямої дії норм Конституції України. На щастя, Постанова Пленуму Верховного Суду України №9 від 1 листопада 1996 р. не лише виявилася живучою, а й відіграла важливу роль у реалізації прямої дії норм Конституції України, що вже само по собі є великим

досягненням на пострадянському просторі. Вона створила передумови для подальшого реформування усієї судової влади, дозволила перейти на якісно новий рівень судівництва, розвинути і посилити потенціал принципу прямої дії норм Конституції України.

Так, помітним **кроком, спрямованим на утвердження принципу** прямої дії норм Конституції України в діяльності судів, стала законодавча новела, яка дістала відображення у нових Цивільному процесуальному кодексі, Господарському процесуальному кодексі та Кодексі адміністративного судочинства України, схвалених Верховною Радою України 3 жовтня 2017 р. Відповідно до ч. 4 ст. 7 нового Кодексу адміністративного судочинства України: «Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому випадку суд після винесення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, що віднесено до юрисдикції Конституційного Суду України». Таким чином, ця норма спонукає суди загальної юрисдикції до ініціативності, відповідальності й творчості щодо безпосереднього застосування норм Конституції України у конкретній справі, і лише потім звертатися до Верховного Суду для внесення подання до Суду для вирішення питання конституційності застосованого правового акта. Подібна модель

від самого початку була запроваджена в Конституції Республіки Білорусь 1994 р., ч. 2 ст. 112: «Якщо при розгляді конкретної справи суд дійде висновку про невідповідність нормативного акта Конституції, він ухвалює рішення відповідно до Конституції і ставить в установленому порядку питання про визнання даного нормативного акта неконституційним». Утім, як зазначається в коментарі до цієї статті, «на жаль, частина друга статті 112 рідко застосовується на практиці» [18]. Поділяємо стурбованість деяких колег щодо якості суддівського корпусу і здатності «середньостатистичного» судді до втілення правових принципів (прямої дії норм Конституції України) «верховенства права», «гарантування прав і свобод людини і громадянина») в повсякденній роботі [13]. Разом із цим з обережним оптимізмом дивимося в майбутнє. Схоже, в Україні починає вибудовуватися змішана, але наближена до англо-американської, модель конституційного контролю, з усіма її перевагами і недоліками [1].

Пряма дія норм Конституції України і законодавче регулювання

Як слушно зазначається в Концепції внесення змін до Конституції України, схваленій Конституційною Асамблеєю від 21 червня 2013 р. № 14, конституційний статус переважної більшості передбачених прав і свобод поставлено в залежність від їх подальшого законодавчого регулювання, чим ускладнюється пряма дія норм Конституції України. Отже, цілком очевидно є необхідність підсилення механізмів реалізації положень Конституції України як норм

прямої дії. Неприпустимою є відмова від їх застосування насамперед у сфері реалізації та захисту прав і свобод людини внаслідок відсутності конкретизуючих законів або інших нормативно-правових актів.

Навіть попри те, що «забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» (ч. 4 ст. 6 нового Кодексу адміністративного судочинства України), це не виключає, а часто вимагає прийняття законодавчих актів, які б встановлювали процедурні механізми реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, розкривали їх зміст (пп. 1, 2, 3 ст. 92 Конституції України). У рішенні Суду від 12 квітня 2012 р. №9-рп / 2012 (справа про рівність сторін судового процесу) зазначається, що «конституційні права і свободи є фундаментальною основою існування та розвитку Українського народу, а тому держава зобов'язана створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації. Відсутність таких механізмів нівелює сутність конституційних прав і свобод, оскільки призводить до того, що вони стають декларативними, а це є недопустимим у правовій державі» (абз. 4 підп. 2.1 п. 2). «Забезпечення прав і свобод, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод» (абз. 4 підп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 24 грудня 2004 р.). В іншому своєму рішенні від 16 червня 2011 р. №6-рп / 2011 щодо

порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги, Суд запропонував Верховній Раді законодавчо встановити порядок використання державних символів України, зокрема Державного Прапора України. Це полегшуватиме, зокрема, реалізацію конституційного обов'язку щодо шанування державних символів України. Слід звернути увагу на те, що пряма дія положень Основного Закону України щодо конституційних обов'язків має специфіку порівняно з прямою дією норм, які встановлюють права і свободи особи. Вона визначається тим, що реалізація більшості основних обов'язків можлива лише після прийняття відповідних законів (виняток складає обов'язок шанувати державні символи України, процедурно-правовий механізм якого ще не до кінця врегульований). Останнє компенсується закріпленням у Кримінальному кодексі України відповідальності за крайні прояви неповаги до державних символів України (ст. 338). Цього не можна сказати про основні права і свободи людини і громадянина, де відсутність конкретизуючих законів не може бути підставою для відмови в їх захисті з боку судових органів (ч. 3 ст. 8 Конституції) [19].

При практичній реалізації прямої дії конституційних норм щодо конституційних прав і свобод має враховуватися різна юридична природа громадянських і політичних прав і свобод, з одного боку, та соціальних, економічних та культурних, – з другого. Перша група конституційних прав і свобод трактованих у літературі як «природні» має реалізовуватися і захищатися у судовому порядку за будь-яких умов, а повна ре-

алізація і захист другої групи прав залежить від соціально-економічної ситуації в країні, фінансових і матеріальних можливостей держави. Яскравим прикладом прямої дії конституційних норм щодо громадянських і політичних прав є реалізація громадянами України гарантованого ст. 39 права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Закону, який би визначив процесуально-процедурний механізм реалізації цього права й досі не прийнято. З другого боку, особливість природи соціальних, економічних і культурних прав і свобод була врахована Конституційним Судом України у рішеннях від 26 грудня 2011 р. № 20-рп / 2011 та від 25 січня 2012 р. № 3-рп / 2012, відповідно до яких, зокрема, «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними», «здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового», «суди під час вирішення справ про соціальний захист громадян керуються, зокрема, принципом законності. Цей принцип передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади... в тому числі нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, виданих в межах його компетенції».

Висновки

Проведене дослідження дозволяє сформулювати конституційно-правовий механізм прямої дії норм Конституції України, який включає в себе такі характеристики: 1) нормами прямої дії в Конституції є головним чином положення, що стосуються конституційних прав і свобод людини і громадянина; 2) звернення до суду безпосередньо на підставі конституційних норм прямої дії має бути гарантовано у першу чергу для захисту прав і свобод людини і громадянина; 3) за умов відсутності конкретизуючого законодавства відповідно до «принципу дружнього ставлення до міжнародного права» слід застосовувати судову практику Європейського Суду з прав людини, прийняту як щодо України, так і щодо інших держав; 4) безпосереднє застосування Конституції України, якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України; звернення до Верховного Суду на предмет подальшого вирішення Судом питання про конституційність відповідного акта; 5) визнання судами неконституційними нормативно-правових актів, питання про конституційність яких не належить до Конституційного Суду України; 6) видання (за необхідності) законів, які конкретизують норми Конституції в частині конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Список використаних джерел

- [1] Исследование о прямом доступе к конституционному правосудию. (2011). Режим доступа: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/CDL-AD-2010-039-ru.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/CDL-AD-2010-039-ru.pdf) (дата перегляду: 19.12.2017).

[2] Кривенко, В. (2017). Конституційний Суд нічого не забороняє та не дозволяє, бо не він регламентує правовідносини, що виникають в соціумі. *Закон і Бізнес*, **26**(1324), Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/publikaciya/intervyu-vo-golovy-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny-viktora-kryvenka-shchotyzhnevuku-zakon> (дата перегляду: 11.07.2017).

[3] Оніщенко, О. (2004). Пряма дія норм Конституції України. *Підприємництво, Господарство і Право*, **5**, 90–93.

[4] Погребняк, С. П. (2008). *Основоположні принципи права (змістовна характеристика)*. Харків: Право.

[5] Нікольська, О. (2009). Пряма дія Конституції України як її юридична властивість. *Юридична Україна*, **7**, 40–44.

[6] Летнянчин, Л. І. (2012). Пряма дія Конституції України в теорії і практиці вітчизняного конституційного будівництва. Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина. *Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. 23 листопада 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1*. Харків: Точка, с. 93–99.

[7] Головка, Л. С. (2013). Конституціоналізація російського уголовного процесу: между лозунгами и реальностью. *Государство и Право*, **12**, 83–94.

[8] Буткевич, В., Речицький, В. (2015). Здійснення конституційної реформи: бачення фахівців. Права і свободи та обов'язки людини і громадянина. *Національна Безпека і Оборона*, **4-5**, 44–48.

[9] Ротань, В. Г. та ін. (2008). Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. В 4-х т. Т.4. *Методологія тлумачення нормативно-правових актів України*. Київ: Юридична книга; Севастополь: Ін-т юрид. дослід.

[10] Лучин, В. О. (2002). *Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации*. Москва: ЮНИТИ-ДАНА.

[11] Тацій, В. Я., Петришин О. В., Барабаш Ю. Г та ін. (2011). *Конституція України*. Науково-практичний коментар. Харків: Право.

[12] Лемак, В. В., Петришин, О. В. (2017). Конституційна скарга в Україні: проблеми механізму впровадження. *Вісник Національної Академії Правових Наук України*, **2**, 79–88.

[13] Мельник, М., Різнюк, С. (2016). Про межі конституційної юрисдикції та пряму дію норм Конституції України при здійсненні правосуддя. *Вісник конституційного Суду України*, **4-5**, 149–159.

[14] Савчин, М. (2017). Безперервність національної конституційної традиції в умовах викликів і загроз, або Про континуїтет. *Дзеркало тижня*, **25**, Режим доступу: https://dt.ua/internal/bezperervnist-nacionalnoyi-konstytucijnoi-tradiciji-v-umovah-viklikiv-i-zagrozh-abo-pro-kontinuyitet-247135_.html (дата перегляду: 01.07.2017).

[15] Шевчук, С. В. (2017). Права людини не можуть залежати від наявності чи відсутності закону. *Закон і Бізнес*, **16**. Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/128479-suddya_ksu_stanislav_shevchuk_prava_lyudini_ne_mozhut_zalez.html (дата перегляду: 07.07.2017).

[16] Гультай, М. (2017). Захист прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом України. *Вісник Конституційного Суду України*, **4**, 21–41.

[17] Шевчук, С. В. (2001). *Основи конституційної юриспруденції*. Київ: Український центр правничих студій.

[18] Пляхимович, И. И. (2015). *Комментарий к Конституции Республики Беларусь*. В 2 т. Т. 2. Минск: Амалфея.

[19] Летнянчин, Л. І. (2006). *Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики*. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М.

References

[1] A study on direct access to constitutional justice. (2011). Available at: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/CDL-AD-2010-039-ru.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/CDL-AD-2010-039-ru.pdf) (Date Accessed: 25.09.2017).

- [2] Kryvenko, V. (2017). The constitutional Court does not prohibit and not permit it, because he's not regulate legal relations that arise in society. *Law and business*, **26**(1324), Available at: <http://www.ccu.gov.ua/publikaciya/intervyu-vo-golovy-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny-viktora-kryvenka-shchotyzhnevnyku-zakon> (Date Accessed: 11.07.2017).
- [3] Onishchenko, A. (2004). Direct effect of norms of the Constitution of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*, **5**, 90–93.
- [4] Pogrebnyak, S. P. (2008). *The fundamental principles of law (substantive characteristics)*. Kharkiv: Law.
- [5] Nikolska, O. (2009). The direct effect of the Constitution as its legal property. *Legal Ukraine*, **7**, 40–44.
- [6] Letnianchin, L. I. (2012). The direct effect of the Constitution in theory and practice of constitutional construction. Legal fundamentals of guaranteeing and protection of the rights and freedoms of man and citizen. *Collection of scientific articles and theses on the materials of the International Scientific and Practical Conference November 23, 2012: in 2 parts, Part 1*. Kharkiv: Tochka, pp. 93–99.
- [7] Golovko, L. S. (2013). The constitutionalization of the Russian criminal trial: between slogans and reality. *State and Law*, **12**, 83–94.
- [8] Butkevych, V., Rechitsky, V. (2015). Constitutional reform: vision of the specialists. Rights and freedoms and duties of man and citizen. *National Security and Defense*, **4-5**, 44–48.
- [9] Rotan, V. G. et al. (2008). *Scientific and practical commentary to the civil legislation of Ukraine. In 4 Vols*. Vol. 4: Methodology of interpretation of legal acts of Ukraine. Kyiv: Legal book. Sevastopol: Institute of Law Research.
- [10] Luchin, V. O. (2002). *The Constitution of The Russian Federation. Problems of implementation*. Moscow: YUNITI-DANA.
- [11] Tatsiy, V. J., Petryshyn, V. A., Barabash, Yu.G. (2011). *The Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary*. Kharkiv: Pravo.
- [12] Lemak, V. V., Petryshyn, V. A. (2017). Constitutional claim in Ukraine: problems of the mechanism of implementation. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, **2**, 79–88.
- [13] Melnik, M., Riznik, S. (2016). On the verge of constitutional jurisdiction and direct effect of provisions of the Constitution of Ukraine when administering justice. *The Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, **4-5**, 149–159.
- [14] Savchyn, M. (2017). The continuity of the national constitutional traditions in the context of the challenges and threats, or continued. *The mirror of the week*, **25**. Available at: https://dt.ua/internal/bezperervnist-nacionalnoyi-konstituciynoyi-tradiciji-v-umovah-viklikiv-i-zagroz-abo-pro-continuyitet-247135_.html (Date Accessed: 01.07.2017).
- [15] Shevchuk, S. V. (2017). Human rights cannot depend on the presence or absence of the law. *Law and business*, **16**. Available at: http://zib.com.ua/ua/128479-suddya_ksu_stanislav_shevchuk_prava_lyudini_ne_mozhut_zalezht.html (Date Accessed: 07.07.2017).
- [16] Gultai, M. (2017). Protection of the rights and freedoms of man and citizen by the Constitutional Court of Ukraine. *The Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, **4**, 21–41.
- [17] Shevchuk, S. V. (2001). *The foundations of constitutional jurisprudence*. Kyiv: Ukrainian Center for Legal Studios.
- [18] Plyakhimovich, I. I. (2015). *A commentary on the Constitution of the Republic of Belarus. In 2 Vols*. Minsk: Amalfeya.
- [19] Letnianchin, L. I. (2006). *The constitutional duties of man and citizen in Ukraine: problems of theory and practice*. Kharkiv: SPD FL Publisher, Vapnyarchuk N. M.